

PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460
ISSN 1572-6622

Website:
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting
Martijn van Leusen
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2008

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen

In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noorderlaren, 7) Sellinger, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hasseberggril (Sellingén, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hasseberggril (Sellingén, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Eén gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 ^e -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Eén Scandinavische vrachtaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Eén archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221

Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een breed scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch verspreide gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafsag van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Kroddeburen worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie

Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)

Caroline Tulp¹

In juli 2007 is aan de westzijde van de Nicolaïkerk in Appingedam een archeologisch onderzoek uitgevoerd door De Steekproef (Tulp, 2007). De aanleiding van het onderzoek was de geplande bouw van toiletten, een keuken en bergruimte ten noorden en zuiden van de gang die de kerk met de ernaast gelegen Franse School verbindt (fig. 1). Het archeologisch onderzoek bestond uit een inventariserend archeologisch veldonderzoek waarbij zes grondboringen zijn gezet, en hierop volgend een archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden tijdens de verbouwing. Tot het veldwerkteam hoorden de studenten Wouter Ytsma en Stephan Nicolai, amateur archeoloog Henk Bolt en de auteur.

De Nicolaïkerk bevindt zich in de oude kern van Appingedam en heeft voor zover bekend sinds 1225 n.Chr. zeven bouwfases doorlopen. Wegens verzakking en druk tegen de westmuur van het schip is de toren in 1557 afgebroken. In het begin van de 19^e eeuw is deels op de fundamenteën van deze toren een school aangebouwd, die aan het einde van die eeuw is vervangen door de huidige Franse School (Hoft, 1990: 155–167). Een nieuwe toren is ten noorden van de kerk gebouwd, weer gesloopt in 1835 en vervangen door de huidige toren. Tijdens eerdere restauratiewerkzaamheden zijn fundamenteën aangetroffen. Tevens zijn er stenen grafzerken buiten de kerk geplaatst en zijn er graven geruimd waarbij de menselijke skeletresten zijn herbe-graven.

Tijdens een eerdere archeologische begeleiding van graafwerkzaamheden in de zomer van 2006 zijn door Exaltus (2006) aan de

noordzijde van de kerk puinresten en menselijke skeletresten aangetroffen in een verstoorde laag. Direct onder deze laag waren nog restanten van grafkisten aanwezig, maar dit waren voornamelijk de bodemplaten en de onderste centimeters van de houten wanden van de kisten. De vondsten die tijdens deze eerdere begeleiding zijn gedaan, bestaan onder andere uit fragmenten van grafzerken, ijzerbeslag van grafkisten en kleine stukjes brons die mogelijk van een gegoten kerkklok afkomstig zijn.

De verwachting was dat er tijdens het 2007-onderzoek ook skeletmateriaal ten westen van de kerk zou worden aangetroffen – al dan niet uit verstoorde context. De bovengrond zou verstoord zijn, alleen al door de in 1557 afgebroken toren. Er bestond hoop dat er tijdens de graafwerkzaamheden nog restanten van de torenfundering aanwezig zouden blijken te zijn.

Booronderzoek

Tussen de westelijke kerkmuur en de Franse School loopt een gang, waardoor zowel ten noorden als ten zuiden ervan een kleine tussenruimte tussen de beide gebouwen is ontstaan van elk circa 55 m² (Wobbes, 2004). Het plangebied bestond uit deze twee tussenruimten. Voordat het booronderzoek begon waren de bestrating en de daar later vanuit de kerk geplaatste grafzerken verwijderd. Zoals verwacht, werden in de boringen behalve puinresten veel botfragmenten aangetroffen. Gezien de tijdsdruk, de verstoring en de geringe grootte van het plangebied, was een archeologische begeleiding van de graafwerk-

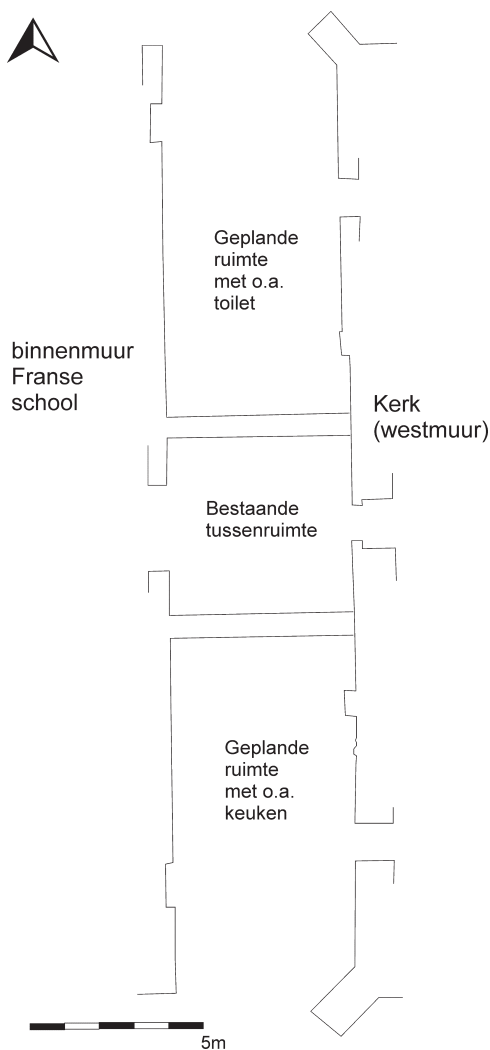

Fig. 1. Plattegrond van de noordelijke en zuidelijke tussenruimte, met links (in het westen) de Franse school en rechts (in het oosten) de kerkmuur (tek. C. Tulp, De Steekproef).

zaamheden een voor de hand liggend vervolg van het onderzoek.

Archeologische begeleiding

Het doel van de begeleiding was het veiligstellen van de archeologische vondsten/ grondsporen die konden worden aangetroffen bij de graafwerkzaamheden. De onderzoeks-

vragen waren als volgt:

- Zijn in het onderzoeksgebied (funderings-) resten van de oorspronkelijke toren van de kerk aanwezig?
- Zijn er in het plangebied nog andere archeologische indicatoren aanwezig van stedelijke ophogingslagen, wierdelagen, ophogingslagen van het kerkhof, funderingsresten van de voorganger van de Franse School, resten van begravingen?
- En zo ja, wat is de omvang, ouderdom, gaafheid en conserveringsgraad van deze resten?

De graafwerkzaamheden zijn uitgevoerd met een graafmachine met een gladde bak onder begeleiding van een archeoloog en een senior archeoloog. Er werd gegraven in lagen van circa tien centimeter. De vlakken en de stort werden door de heer Bolt afgezocht met een metaaldetector. Bij het aantreffen van grondsporen of vondsten volgde een zo volledig mogelijke documentatie (inmeten, tekenen op schaal 1:20, fotograferen en vondsten verzamelen). Skeletresten werden verzameld in zakken en zijn na de werkzaamheden herbe-graven.

Resultaten

In totaal zijn tijdens de begeleiding elf graven aangetroffen. De graven waren verstoord door rioolbuizen, leidingen en de bouwwerkzaamheden van de Franse School. Over het algemeen waren alleen een deel van de onderplank en de onderkant van de zijkanalen van de grafkisten nog aanwezig, samen met een deel van het skelet. De vulling van de kisten bestond verder uit van boven ingezakte kleigrond met puin.

De zuidelijke tussenruimte (fig. 2) bevatte, behalve restanten van zeven begravingen, een deel van een fundament rond een afgebroken steunbeer. Dit is hoogstwaarschijnlijk niet een restant van de westelijke toren, want het fundament is maximaal 134 cm breed. Een groot deel van het terrein is recentelijk ver-

Fig. 2. De graafwerkzaamheden in het zuidelijke deel van het plangebied. Rechts is de westelijke kerkmuur te zien, links de muur van de Franse School en op de achtergrond de tussengang (foto C. Tulp, De Steekproef).

stoord door de ingraving van drie grote rioolputten.

In de noordelijke tussenruimte zijn resten van vier graven gevonden. Over dit terrein loopt een puinbaan en er is een regenbak blootgelegd. Dichtbij de puinsleuf zijn grote hoeveelheden herbegraven skeletresten aangetroffen, waarschijnlijk afkomstig van de laatste restauratie van de kerk. Het skeletmateriaal bestaat voornamelijk uit grote botten, zoals schedels, bekkens en botten van de armen en benen (fig. 3).

Dit materiaal is wel verzameld, maar alleen om het te herbegraven op het terrein rond de kerk. Verder zijn er voornamelijk ijzeren onderdelen van kistbeslag, zoals nagels en handvaten, en fragmenten bouw-materiaal gevonden. Deze vondsten komen uit de verstoorde laag.

Conclusies

De bodem ten westen van de Nicolaïkerk was, net als de bodem ten noorden ervan, verstoord. In deze verstoorde laag zat veel puin, maar ook ijzeren resten van grafkisten, bouw-materiaal en herbegraven skeletresten. Onder deze laag werden nog elf restanten van graven aangetroffen. Hiervan was alleen de bodemplaat en de onderkant van de zijkanalen met nog enkele skeletdelen zichtbaar. Vanwege de incomplete skeletten in de grafkistrestanten, de aangetroffen herbegravingen in het noordelijke deel, en de wens van de opdrachtgever en de gemeente om de skeletresten zo snel mogelijk weer her te begraven, is er geen verder onderzoek naar de skeletresten uitgevoerd.

Tijdens de archeologische begeleiding zijn geen funderingsresten van de westelijke toren

Fig. 3. Wouter Ytsma bij de eerste aangetroffen skeletresten die waren herbegraven (foto C. Tulp, De Steekproef).

waargenomen. Het lijkt aannemelijk dat de reeds bestaande gang tussen de kerk en de Franse School op de plek van de torenfundering staat (in het midden van de kerk) en dat het merendeel van de stenen is hergebruikt. Er werden wel losse kloostermoppen gevonden in de verstoorde laag. Verder was het terrein zowel in het zuiden als in het noorden sterk verstoord door de bouw van de Franse School, de ligging van leidingen, en de aanwezigheid van een regenbak en rioolbakken.

Omdat de diepere delen van de grondsporen (graven) nog intact zijn, zullen er bij eventueel andere graafwerkzaamheden rond de Nicolaïkerk opnieuw archeologische begeleidingen moeten worden uitgevoerd.

Summary: Archaeological research at the Nicolaïkerk in Appingedam (province of Groningen)

Archaeological research was conducted around the Nicolaïkerk in Appingedam in 2007. This church was first built in the 13th century, and rebuilt several times since. A western tower was demolished in the 16th century. The archaeological investigation revealed no traces of this western tower. The soil layers were not intact: only the lower part of the burials were in situ. The layers with building debris and the lower parts of the coffins were also encountered during an earlier archaeological project immediately north of the church in 2006. Besides skeletal remains, the finds consisted mainly of coffin parts (such as nails and handles) and building materials.

Noot

1. De Steekproef, Hogeweg 3, 9801 TG Zuidhorn.

Literatuur

Exaltus, R. 2006. *Appingedam - Nicolaïkerk (Gr.). Een archeologische begeleiding*. Zuidhorn, De Steekproef.

Hoft, A. 1990. *Vissen rond de Floem. Een bijdrage tot het historisch-topografisch onderzoek van de ontwikkeling van de stad Appingedam tot 1810*. Groningen, Wolters-Noordhoff bv/Egbert Forsten.

Tulp, C. 2007. *Appingedam, Nicolaïkerk II (Gr.). Een inventariserend archeologisch veldonderzoek en archeologische begeleiding*. Zuidhorn, De Steekproef.

Wobbes, R., 2004. *Nicolaïkerk Appingedam, ontmoetingsplaats voor kerk en cultuur* (bevat beschrijving van geplande nieuwbouw). S.l., s.n.